

Tiszta testre tiszta ruhát

A testi tisztálkodás és a tisztaruha-váltás néhány összefüggése

JUHÁSZ Katalin

A textiles népi iparművészek a néprajz területei közül többnyire azok iránt érdeklődnek, amelyekben a hagyományos textil-alapanyagú használati tárgyak és viseletdarabok készítési technikáiról, díszítvényeiről esik szó, hiszen ezekből tudnak ötleteket meríteni, inspirációt szerezni alkotómunkájukhoz.¹ A néprajzkutatók gyakran vizsgálják a textilkészítés műveleteit, a díszítő motívumokat, azok szimbolikáját, a tárgyak használatát, tárolását, rekonstruálják, leírják az egyes területek népviseletét, az öltözékek funkcióit, vagyis azt, hogy milyen összeállítást ki és milyen alkalommal viselhet az adott településen, továbbá mindennek a történeti alakulását is. E tárgyakkal tehát elsősorban a használatra/reprezentációra kész állapotukban foglalkoznak. Holott mindemögött a háttértevékenységek komplex rendszere húzódik meg, amely azt szolgálja, hogy az egyes textilművek, viseletdarabok használható állapotba kerüljenek, illetve abban maradjanak. Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a testet is elő kell készíteni a (tiszt) ruházat felöltéséhez, amely a háttértevékenységek egy másik komplex rendszerét (tisztálkodás, test- és szépségápolás) igényli.

Ebben a rövid tanulmányban a tisztálkodás és a tisztaruha-váltás néhány összefüggésére szeretnék rámutatni – nemcsak az említett hétköznapi szokások, hanem az ezt illusztráló, ide vonatkozó népdalszövegek felidézésével is. Saját „higiénia-kutatásaimban” eddig elsősorban a testi tisztasággal foglalkoztam, a ruházat tisztítására vonatkozó szokásokat csak részben dolgoztam fel.²

A test és az öltözet tisztasága, „rendben levősége”, mint kulturális konstrukció és az identitás része

A tisztaság komplex fogalom, nemcsak a fizikai szennyeződésmentességet, hanem a rituális értelemben vett tisztaságot is jelenti, emellett számos más tulajdonság (egészséges, erényes, szép, illendő, rendezett, stb.) is asszociálódhat hozzá. A tisztaság nem

abszolút kategória, hanem kulturális konstrukció, amely mindig az adott történelmi-társadalmi közegben formálódik közösségi normává, az egyének iránt támasztott követelménnyé, s egyúttal belső igényné. A tisztítás/elrendezés/karbantartás különböző szinteken valósulhat meg. Ezek „belülről kifelé”: a test, a ruházat, a lakás és a benne lévő tárgyak, a ház, a porta, a település és környezete. Mindezeket a hagyományos paraszti társadalomban (és nemcsak ott) szigorú és a külső szemlélő számára gyakran láthatatlan közösségi normák szabályozták.³

A szorosabb értelemben vett tisztálkodás egyfajta „átmeneti rítusként” a test megtisztítására és elrendezésére szolgáló tevékenységek összessége, amelyek célja a külvilág felé kívánatosnak, elfogadhatónak tűnő külső minél „tisztább”, tökéletesebb előállítása.⁴ A testi tisztaság szorosan összefügg a ruházat tisztaságával, minőségével is, amely a testen viselve az említett, közösségi normák által szabályozott kívánatos megjelenés szerves, elválaszthatatlan részét képezi. Az öltözetegyüttes tehát viselőjének testével együtt fejezi ki az adott helyi paraszti közösség önmagáról vallott esztétikai elképzeléseit. A viselet és a test elvárásoknak való „megfelelősége” elsősorban a vizuálisan, részben pedig olfaktorálisan érzékelhető ún. *kulturális szignál*-okon⁵ keresztül mutatkozik meg és kontrollálható. Más szóval: ami a testből érzékelhető a látás, szaglás és egyéb érzékek révén, az egy olyan testkép, amelyet az egyén alakít ki – testápolással (tisztálkodás/mosdás, fürdés, testápoló- és szépítő szerek használatával, testedzéssel, pihenéssel), testelrendezéssel (fésülködéssel, frizurakészítéssel, körömvágással –festéssel, testfestéssel), öltözékekkel (a ruhadaraboktól a kiegészítőkön keresztül az ékszerekig), testhasználattal, test-technikákkal.⁶ Eicher és Roach-Higgins nyomán egy szóval *dress*-nek nevezhetjük a megjelenés teljes eszköztárát,⁷

³ Bővebben lásd Juhász 2006.

⁴ Ez a külső jelzi, hogy az adott egyén – ízlését, erkölcsét, jellemét, gondolkodását, tekintve – a számára fontos csoport teljes jogú, vele egyenemű (tiszt) tagja (Juhász 2006: 217).

⁵ Buda 1986: 103–107.

⁶ Mauss 1966: 365–386.; magyarul: 2000: 433–442.

⁷ Az említett szerzők „dress” fogalma alatt értik a megjelenés teljes konfigurációját, beleértve a ruhát, hajviseletet, kiegészítő-

¹ Az alábbi tanulmány a Heves megyei Népművészeti Egyesület által 2015. április 10–11-én, Egerben megtartott VIII. *Viseletek régen és ma* című konferencián elhangzott előadásom írott változata.

² Jómagam a Fejér megyei Abán, illetve a Balaton-felvidéken és Torockón végzett terepmunkám során gyűjtöttem mosással kapcsolatos adatokat.

amely „belülről” az adott személyben önmagáról kialakult *kognitív képstruktúra* vagyis az *identitás* fontos része,⁸ kívülről viszont a környezet szemében is egyfajta üzenet hordozója ugyanerről az identitásról. Ez a mindenkori „dress-projekt” számos tényező függvényében alakul ki: a test és öltözet formálódása az egyén társadalmi pozíciójának, habitusának és ízlésének kölcsönhatása közepette megy végbe.⁹ A társadalommal való kölcsönhatásból pedig az következik, hogy a dress „a kifejezésnek erősen korlátozott közege”.¹⁰ Különösen így van ez a premodern társadalmakban, így az archaikus paraszti kultúrában is, ahol a társadalmi osztályba, az adott kultúrába való beágyazottság meglehetősen stabil/állandó, így az egyénnek viszonylag kevés a mozgástere a testének és a rajta viselt öltözetének alakításában, sőt gondozásában is. Az alábbiakban a „dress-project”-nek csak azzal a részével foglalkozom, amely a tisztasággal, gondozással, karbantartással kapcsolatos.

A test, illetve a ruha tisztítása, tisztán tartása közötti összefüggéseket vizsgálva számos kérdés fogalmazódhat meg. Például Milyen társadalmi munkamegosztás alakult ki a tisztasággal, tisztítással kapcsolatos munkafolyamatok, szokáscselekvések és felelősség tekintetében? A dress mint jel milyen összefüggéseket mutat a tisztaság fogalmával? Hogyan, minek a függvényében alakulnak ki a test és a ruházat tisztaságkritériumai közötti „erőviszonyok”, melyikre helyeződik inkább a hangsúly? Hogyan rajzolják meg ezek a kulturális értékrend részét képező kritériumok az egyes társadalmi rétegek közötti határokat?

A tisztálkodási szokások kutatása során a 19. század végétől napjainkig terjedő időszakban általam – részben a paraszti polgárosodás folyamatával, részben a fogyasztói kultúra térhódításával összefüggésben – körvonalazott ötféle tisztálkodási szokásrendszer-modell¹¹ közül e tanulmányban elsősorban az archaikus paraszti- és részben a polgárosodó (parasztpolgári) tisztálkodás- és öltözködéskultúrával szeretnék foglalkozni.

---

ket, kozmetikumokat, sőt magát a testet is (annak minden jellemzőjével együtt), amelyre az előbbiek kerülnek (Eicher – Roach-Higgins 1992; tágabb kontextusba helyezve a kérdést lásd ugyanők 1995.; vö. Kuper 1973: 348–349). Barthes három kategóriát javasol Saussure nyelvi szemiotikai megközelítésének analógiájára: egyik maga a viselet (*costume*), a viselőjétől elválaszthatatlan öltözetegyüttest (*habillement*), valamint ezek mindent átfogó együttesét (*vêtement*). Ez utóbbi felel meg az általam használt *dress* kategóriának (vö. Barthes 1982).

⁸ Strauss 1959.; Krappman 1971.

⁹ Bourdieu 1981 nyomán, aki mindezt a testtel kapcsolatban írta le.

¹⁰ Douglas 1996. Idézi: Fraser – Greco 2005: 78.

¹¹ Az öt fejlődési fokozatnak megfelelő öt modell egyben korszakokat is jelöl, de ezek határai elmosódnak, ugyanis a változások földrajzilag és vertikálisan, vagyis az egyes társadalmi csoportokban, sőt akár családonként is különböző időszakokban következtek be (Juhász 1998). A különböző modellek egyes elemeinek keveredéséről, illetve egyidejű jelenlétéről lásd Bausinger 1989 (párhuzamos különidejűség); vö. Lajos 2009. (összetett különidejűség).

A nő szerepe a tisztaság megteremtésében

A bevezetőben feltett kérdések közül az elsőt feltétlenül szükséges mindjárt az elején foglalkoznunk, ugyanis a tisztasággal kapcsolatos társadalmi munkamegosztás és felelősségvállalás történelmileg és a világ számos kultúrájában hasonlóan alakult: az ember ruhájával, hajviseletével, testének ápoltságával, állapotával, külső megjelenésével, díszítő tárgyaival való gondos törődés kiemelten a női szerep tartozéka.¹² Messzire vezethet, mégis utalnom kell itt arra is, hogy a legtöbb kultúra tisztaságfelfogásában a (termékeny) nő tisztátalanként jelenik meg (különösen a menstruáló, illetve frissen szült nő), szemben a rituális értelemben tiszta férfival. Emellett az is jellemző, hogy a tisztítás feladatai a társadalmi ranglétrán alacsonyabb státuszú – ez gyakran a kevésbé tisztát is jelentheti – csoportokra hárulnak. A magyar parasztcsalád munkamegosztásában is a mosás, a ruházat, a háztartás és a gazdálkodásban használatos textiltárgyak rendben tartása kimondottan női feladat. (A nemesség, városi polgárság pedig e feladatokat a paraszti származású cselédnővel, illetve a városi proletár-rétegekhez sorolható mosónőkkel végeztette el.)

A mosás az asszonyi gondoskodás alapvető összetevője. Ha egy férfi gatyája koszos volt, a ruhája elhanyagolt, gyűrött, sőt, ha például a malomba menet piszkos volt a zsákja, mindez az asszonyát (feleségét vagy nőtlen legény esetén az édesanyját) minősítette. Sajnálatra méltónak tartották azt a férfit, aki szennyes ruhában járt, mert ez azt jelentette, hogy nincs a közelében asszony, anya, közeli női hozzátartozó, aki gondoskodna róla. Mindez nagyon szemléletesen jelenik meg például a népdal-szövegekben is.

Az otthonuktól távolra került férfiak panaszai között gyakran szerepel a nő (anya, vagy feleség) hiánya, amelyet a női gondoskodó tevékenységek, ezek közül is elsősorban a mosás elvégzetlensége jelképez. A magányos férfi tehát szenved a kosztól, amelyet csak a nő segíthet eltüntetni: *Szennyes ingem, szennyes gatyám, / Mezőségbe lakik anyám. / Nincsen fája, se hamuja, / Hogy az ingem megszapulja.*¹³

A halászok, pásztorok életmódja nem tette lehetővé egy asszony állandó jelenlétét, így érthető, miért gyakori motívuma e foglalkozásokat űzők dalainak a szennyes ruhára történő panaszkodás: *Hej, halászok, halászok, / De szennyes a ruhátok. / Talán nincsen babátok, / Aki mosna reátok.*¹⁴

A feleségnek, anyának bármely körülmények között kötelessége a ruhák tisztítása, még abban az esetben is, ha a férj azokat a legsúlyosabb bűnök elkövetése közben szennyezi be. Drámai ábrázolását

---

¹² Eicher 2000: 66. Ebben a tanulmányban nem célozom a női szerepek összességének tárgyalása, melyeket Laslett (1983) nyomán a magyar paraszti társadalomra vonatkoztatva Faragó Tamás (2000: 406–413.) foglalt össze.

¹³ Szék, Szolnok-Doboka.

¹⁴ Hódmezővásárhely, Csongrád (Ortutay–Katona 1975. I. 252).

láthatjuk e helyzetnek a zsványokról, betyárokról szóló balladákban. Ezekben gyakori kép a férje és áldozatai vérrel beszennyeződött ruháját mosó megalázott feleség: *Férjhez adtál anyám hegyi tolvaj után. / A sok véres ruhát könnyeimmel mosom, / Könnyeimmel mosom, bánattal sulykolom, / Bánattal sulykolom, jajszóval szapulom. / Ha reggel kimosom, délben bevérezzi, / Ha este kimosom, reggel bevérezzi.*¹⁵

Nagyszerűen mutatják e szövegek, hogy a mosás nemcsak egyszerű szennyeztávolítás: a nő a nehéz munkával egyúttal szimbolikusan a bűnt is semmissé teheti. A betyárballadák jellegzetes mozzanata, amikor a bűnöző a törvényszék elé állítás előtt szeretőjét (vagy saját édesanyját) kéri meg, hogy mossa ki a bűnös vérrel szennyezett ruhát. Ez a kérés többnyire a betyár halálát vetíti előre: a kivégzés előtti bünbánatot és az ezzel járó erkölcsi, lelki megtisztulást szolgálja, illetve szimbolizálja. Rózsa Sándor, a leghíresebb magyar betyár számos változatban így fordul édesanyjához a kivégzése előtt: *Édesanyám, édesem / Van-e ingem szennyesen? / Ha nincs ingem szennyesen, / Küldök kettőt véresen. / Menjen le a Tiszára / Menjen le a Tiszára / Mossa ki szép tisztára, / A fia halálára.*¹⁶

Barna Jancsi a szeretője kérésére saját édesanyját öli meg, azt, aki eddig gondoskodott a ruházata kimosásáról. Bizarrr szerepcsere következik be, melynek folyamányaként maga a gyilkosságra felbujtó lány lép az anya szerepkörébe: *...Véres lett a Barna Jani ruhája, / Nincsen anyja, ki kimossa simára. / Mosd ki babám a ruhámat fehérre, / Holnap megyek csendbiztos úr elébe.*¹⁷

Az idézett népdalszövegek szemléletesen mutatják be, hogy a nemek közötti munkamegosztásnak mennyire szilárd volt az érvényessége. Ahogyan az asszonyok nem végezhettek férfimunkát, úgy a férfiakra is nagy szégyent jelentett volna e munkák, így a saját magukra való mosás is. Az asszonyok a mosás mellett a családtagok tisztálkodásánál, illetve a ruhák, felveendő öltözet összekészítésében is segédkezniük kellett. Ezt a gyermekek estében ma is természetesnek tartjuk, hiszen a szülői gondoskodáshoz hozzátartozik a testi higiénia biztosítása, a tiszta ágynemű és ruházat. A paraszti társadalomban az is magától értetődött, hogy a férjek számára a feleség megmelegítse, a mosdótálba, teknőbe beöntse a vizet, odakészítse a szappant, törölközőt, tiszta ruhát/hálóruhát, mossa meg a hátukat, lábukat, sőt tisztítsa ki a csizmájukat.¹⁸

Tisztaság és tisztálkodás a paraszti kultúrában

Kósa László „archaikus állapotnak” nevezi azt a paraszti kultúrát, melyet a szájhagyomány domi-

nanciája, az irracionális szokások és hiedelmek, a közösség zártsága, alapvetően önellátó gazdálkodás, a fogyasztási értékrend hiánya, vagyis az ipari forradalom befolyásától még nem érintett paraszti lét jellemez. A tisztaság fogalmának megértéséhez érdemes legalább vázlatosan áttekinteni azokat az életkörülményeket, amelyek ennek az archaikus paraszti létnek az alapját képezték.

Ezzel kapcsolatban azonban érdemes rögtön leszögezni, hogy egyetlen időmetszetben sem találunk sem horizontálisan (földrajzi, táji megoszlásban), sem vertikálisan (a parasztságon belüli rétegek szerint) egy homogén kultúrát. Ahogyan már a bevezetőben is jeleztem, az általam kutatótt korszak a 19. század végétől kezdődik, amikor a paraszti polgárosodás térhódításával az archaikus paraszti kultúra visszaszorulása egyre gyorsuló ütemben már részben le is zajlott, vagy a vége felé közeledik, de mint tudjuk, a magyar falusi társadalom a 20. század folyamán még ezt követően is többször is jelentős átalakuláson ment keresztül. A század első felét a néprajztudomány a „paraszti polgárosodás” kiteljesedésének időszakaként határozza meg (miközben a nagyvárosokban már a fogyasztói tömegkultúra hódított). 1948 után a hagyományos paraszti kultúra térvesztése az erőszakos kollektivizálás jegyében folytatódott, de az igazi életmódváltás, a hagyományos paraszti értékrend, viselkedésformák és mentalitás végleges felbomlása, átalakulása falun csak a szocialista rendszer fokozatos fellazulásával együtt járó modernizáció, piacgazdaság és a fogyasztói kultúra „begyűrűzése” nyomán ment végbe. Ebben a majd egy évszázadon át tartó folyamatban, az alábbiakban tárgyalt archaikusnak nevezett paraszti kultúra nem egy csapásra tűnt el, hanem fokozatosan, miközben az életmód, a gondolkodás, a hétköznapi szokások egy-egy korábbi eleme még tovább élhetett párhuzamosan az újításokkal. Ezért volt lehetséges még az 1990-es években is a terepmunka során, de legalábbis az idősebb adatközlők emlékezete, megőrzött tárgyai segítségével megismerni a polgárosodás előtti tisztálkodási szokásokat, tisztaságkoncepciókat is.

Az „archaikus állapot” kapcsán is legalább két főbb életmód-típust kell elkülönítenünk a tisztaság szempontok szerint. Az archaikus paraszti kultúrán belül a legrégebbi életmódúnak tekinthető pásztorok, halászok és hasonló foglalkozásúak az év nagy részét a szabad ég alatt vagy kezdetleges hajlékokban töltve. A másik csoportba pedig falvakban élők tartoznak, akik eltérő tisztasági szabályokkal és szokásokkal rendelkeztek. Mindkét típusra jellemző azonban a természetközelség, amely az évszakokhoz nagymértékben alkalmazkodó életvitelben, a természetes vízforrások (felszíni vizek és esővíz) kiaknázásában, a takarékos vízfelhasználásban és a „környezetbarát” tisztálkodási módokban, valamint az önellátás keretében előállított alapvető viseleti darabok és tisztálkodási eszközkészlet használatában nyilvánult meg.

¹⁵ Vajdakamarás, Kolozs (Kallós 1977. 81).

¹⁶ Vajdakamarás, Kolozs (Kallós 1977. 281.); majdnem szó szerint ugyanaz: Kölked, Baranya (Berze Nagy 1940. 235.), vö. Bánfa, Baranya, (Berze Nagy 1940. 285).

¹⁷ Buza, Szolnok-Doboka (Kallós 1977. 322).

¹⁸ Jávör 2000:632-633.; Örsi J. 1990: 184)

A test tisztán tartásának az archaikus paraszti kultúrát jellemző legkevésbé „civilizált” módja még a felvilágosodás előtti higiéniai kultúrát idézi, amelyben a természetfeletti veszélytől, betegségtől való rettegés erősebb volt, mint a piszoktól és baktériumoktól való félelem. Az archaikus paraszti kultúrában a tisztaság fogalma csak részben takarja a fizikai értelemben vett szennyeződésmentességet. A mosakodás ebben a rendszerben olyan átmeneti rítus, amely a halál, vagyis a veszélyt képviselő túlvilág szimbolikus tisztátalanságától óv, akár a reggeli és esti tisztálkodásról, akár az újszülött első fürdetéséről és a halott mosdatásáról, akár a Jézus születéséhez és halálához fűződő karácsony-újévi és húsvét környéki katartikus rítusokról, sőt akár a betegség esetén széles körben alkalmazott gyógyító fürdőről van szó.

Mai szemmel a tisztasági követelmények minimalisak voltak: az élősködőktől (tetű, rüh), illetve a látható testrészekben az erősebb szennyeződéstől való mentesség. A testszagnak nem igazán volt jelentősége: a munkával járó izzadságszag, trágyaszag, s a test természetes életműködésével járó szagok is természetesnek számítottak. Természetesen a tisztasági elvárások nem statikusak voltak, hanem az alkalomtól is függtek. A munka során például a testi tisztasággal kevésbé törődtek, viszont a szennyezőbb munkáknál igyekeztek védőruhát, vagy rongyosabb, rosszabb ruhát viselni, hogy a hétköznapi viseletet kíméljék, illetve tovább tiszta maradjon.

Zsírozott haj és tölgyfagatya: a „rideg” pásztorok tisztasága

A legrégebbi paraszti tisztálkodási szokásokat a "szilaj", vagy más néven "rideg" pásztorok körében lehetett legtovább megtalálni. A korabeli leírások szerint ők a mai értelemben véve egyáltalán nem tisztálkodtak, jobban mondva egy egészen másfajta elven nyugvó tisztálkodási szokásrendszert követtek. Ennek lényege, hogy a tisztálkodás alapvető eszköze – legalábbis hétköznapiakon – náluk nem a víz, hanem valamilyen zsiradék volt. Ezzel összhangban állt régies, Európa-szerte hasonló változatokban előforduló, zsiradékkal impregnált vászon-gatya együttesből álló viseletük is.¹⁹

Győrffy István a következőképpen jellemzi a 19. századi nagykunági szilaj pásztorok higiéniai kultúráját: *Ingük dereka köldökig sem ért; hasukat, hátukat kordoványszerűvé égette a nyári nap, kicserezte a kemény hideg és a havas eső. Gatyjuk félig bő, lábszárközépen alul érő "tölgyfa gatya" volt [...] Lábbelijük szőrös bőrből magok készítette bocskor volt, mely olyan könnyen kieresztette a vizet, amilyen könnyen bevette. [...] Hosszú, zsírtól csepegő, több ágra befonott haját*

¹⁹ Az impregnálás a tengerparti halászok és tengerészek évszázados módszere volt, mely eredetileg a bőrruhák védelmére szolgált, de a 19. század elejétől már vannak arra adatok, hogy például angol pásztorok is így tették vízhatlanná a ruházatukat (Flórián 1997: 608).

*viseltek [...] Fehérneműjüket [...] mindjárt új korában juhtejjel kevert hamuba taposták, aztán szalonnával kifényesítették, hogy szép fényes, fekete, víz és féregmentes legyen. Így mosni sem kellett, de ki is mosta volna? Mosdani, fürödni nem szoktak, de nem is volt rá szükség. Bőriük olyan volt a zsíros fehérneműtől, mint a ptyolat. Egyébként naponta hússzor is megfordultak a vízben terelés közben, mért kellett volna akkor még külön fürödni is! Olyasmit abban az időben legfeljebb az urak csináltak! Vagy tán még azok se!*²⁰

Győrffy szerint a pásztorok közvetlenül a testükön viselték a többek által leírt,²¹ speciális módszerrel impregnált durva vászonruhát. Az ilyen „hájtul és a zsírtól fekete” „zsíros ümög és gatya” a korabeli körözölevelek tanúsága szerint egyaránt szolgálhatott az alföldi, mezőföldi és dunántúli pásztoemberek tipikus viseleteként.²² Ehhez az öltözethez valóban nem illett volna a szappannal-vízzel történő mosakodás, vagy a hamulúgos hajmosás, sokkal inkább a rendszeresen zsiradékkal (sertés-, kacs-, libazsírral, szalonnával, hájjal, vajjal, táblaolajjal) bekent haj, amelynek praktikus haszna volt: az élősködők ellen hatékonyan védte a haját, a kócosodást megakadályozta, valamint az eszményinek tartott barna hajszín elérését is elősegítette. Győrffy kissé romantikus színezetű leírásában azonban nem említi például, hogy az impregnált vászonviseleten kívül még milyen ruhadarabokkal rendelkeztek ezek a pásztorok. Hiszen elképzelhetetlen, hogy télen is csupán vászonruhát viseltek volna. Azt sem tudjuk meg, hogy ezek a rideg pásztorok rendelkeztek-e ünneplő ruhával, amelyet nagyünnepek, vásárok idején magukra ölthettek volna.

A *Magyar Néprajz* kézikönyv IV. kötetében Flórián Mária a pásztorok viseletével kapcsolatban megjegyzi, hogy a feltehetőleg „se nem bő, se nem szűk” gatyát pásztorok (és a parasztok) nyáron egy rétegben („pőregatya”), ünnepekre, illetve télen több rétegben is viselték. Ugyancsak ő említi a Festetics-uradalom juhászait, akik például dupla gatyában ünnepeltek: alulra vették a hosszabb, ptyolatfehér alsót, „hegyibe a zsírosat, kurtábbat”.²³ Tehát – legalábbis ünnepeken – feltűnik a zsírozatlan, alsónemű funkcióban viselt lábravaló, amely viszont már megköveteli az időnkénti mosást, és tisztaváltás előtt a testi tisztálkodást (mosakodást) is. Ebben az öltözködési struktúrában az impregnált felsőruha egyfajta védőöltözet szerepét tölti be, mely megóvjá a fehér vászon alsóneműt a nedvességtől és a különböző szennyeződésektől. Itt azonban nemcsak az öltözködés eltérő rendszereiről, hanem az ehhez tartozó társadalmi rétegek különbségéről is szót kell ejtenünk. A Győrffy által bemutatott szilaj pásztorok még a pásztorrenden

²⁰ Győrffy 1928: 21–23.

²¹ Például Ecsedi István (1914: 126, 159), Madar Ilona a Sárrethen (vö. Madar 1993: 217.), vagy Tamás Károlyné Kiss-Tóth Vilma a Veszprém megyei Szentgálon (vö. Tamás 1982).

²² Flórián 1997: 608.

²³ Dömötör 1942: 231. alapján Flórián 1997: 607.

belül is egy marginális csoportot képeztek: általában nőtlenek voltak, s egész életüket a településektől távoli legelőkön, pásztorszállásokon éltek le.²⁴ Tehát asszony híján nem is viselhettek rendszeres mosást igénylő ruhát. Bár a 19. század elején még a falvakban élő parasztok némelyike is járhatott a pásztorokéhoz hasonló zsírozott hajjal és viseletben, a hatóságok már rendeletekkel tiltották ezek gyakorlott zsíros, büdös, csömört és ondorodást gerjesztő öltözetét, amely undok viselet a csepegésig zsíros hajjal egyetemben.²⁵ Azaz a polgárosodás útjára lépő paraszti rétegek már elhatárolódnak ettől a régi dress-típustól, a tisztaságkategóriákat a társadalmi megkülönböztetés alapjául használva. Érzékletesen szemlélteti ezt az attitűdöt az az alábbi pásztorodal is, amely a hajzsírozást a maga szempontjából magától értetődő, helyes gyakorlatnak, de a környezet szempontjából már inkább szembetűnő különbözőségként említi: *Zsírral kenem, zsírral kenem a hajamat / Jóba foglalom magamat. / A hajamról lefoly a zsír, / Ez a világ rólam beszél.*²⁶ A hajzsírozás a következő betyárdalban is a társadalmon kívüliséget, a számkivetettséget szimbolizálja: *Hát a betyár hol eszi a vacsorát? / Zöld erdőbe süti a jó szalonját. / Bal markába csöpögteti a zsíriját, / Avva' kenyi fekete göndör hajját.*²⁷

Más a helyzet a pásztorrend népesebb rétegével, a családos pásztorokkal, pásztorinasztiákkal, akik ugyan idejük javarésztét ugyancsak távol töltik az otthonuktól, de hazatérve édesanyjuk, feleségük várja őket, így van, aki a vászonneműjüket rendben tartsa. Itt megint utalhatunk olyan népdalszövegekre, melyekben a munkával járó szennyes ruha tisztává tételére egyértelműen a házasság kínálkozik megoldásként: *Ingem, gatyám de szennyes, / Magam vagyok tehenes. / Ingem gatyám eladom, / Magam megházassodom.*²⁸

A folyamatosan az állatok közelében, a szabad ég alatt töltött, hosszú távollétek ideje alatt könnyen elkoszolódó fehér vászonruha alternatívájaként egyébként a pásztoroknál szokásba jött a sötét színűre festett vászonruha, illetve a védőruhák alkalmazása is. Ilyen volt például a hortobágyi pásztorok „egyágú” gatyája, de erre szolgált a durva (vastag, a négy nyüstben sűrűre, erősre szőtt) vászon felsőruha zsírozása is. Az alaposabb tisztálkodásra és tisztaruha-váltásra e pásztorrétegnél mindig a különleges alkalmak – például pásztorünnepek, vásár – kerülhetett sor. Ilyenkor a tiszta vászonnemű fölé fölkerült a dúsan hímzett szűr is, s a bocskor helyett a csizma. Nem véletlen, hogy a pásztorokról készült fotók nagy részén ünneplőbe öltözött pásztorokat láthatunk, hiszen e fényképek valószínűleg eleve e jeles napokon készülhettek,

vagy a „modellek” eleve a fotózás kedvéért a legszébb ruhájukat öltötték magukra, s ehhez előtte feltehetőleg alaposabban megtisztálkodtak. Még a polgárosodottabb ünneplő ruha sem jelentette azonban a hajzsírozás elhagyását, hiszen például a nagykunsági társaiktól eltérően a fehérmű felett már posztóruhákat, bőrnadrágot, csizmát viselő bakonyi pásztorok ünnepen is ragaszkodtak a megszokott befont és zsírozott hajviseletükhöz.²⁹ Mindenesetre az már ebből a rövid áttekintésből is érzékelhető, hogy a tisztaság, a test és a ruházat „rendben levősége” a különböző pásztorrétegek körében némiképp eltérően alakult, így e társadalmi csoportok a dress-kódok és tisztasági kategóriák szerint is jól megkülönböztethetőek voltak.

Hamulóg és háziszappan: a falusi parasztság tisztasága

A 19. század vége felé egyre inkább csak a társadalom peremén elhelyezkedő csoportok – pásztorok, betyárok, idénymunkások – által gyakorolt hajzsírozás szokása a források szerint korábban a parasztság széles körében is mindennapos volt. Bél Mátyás híres „1730 táján” rögzített országleírásában így emlékezik meg erről a hajápolási módról: *A magyarországi lányok amíg férjhez nem mennek, nem kötik be a fejüket, hanem hajukat nap mint nap úgy bekenik valami folyadékkal, hogy csillogva fénylik.*³⁰

Egy évszázaddal később Hölbling Miksa a baranyai magyarok hajviseletéről írta a következőket:

... fejöket ezek is (a nők), valamint a férfiak igen zsírozzák, mi annak, ki hozzá nem szokott, émelgyést okoz, kivált nyáron, midőn a zsírcsöppek az arczon csurognak le. Ők ezt szépek tartják, kérkedve hánytorgatván, hogy a' magyar nem kóczos, mint a' német. Azonban a' zsírozásnak az a' haszna is lehet, hogy a' bundát, melly a' pátriárkális gazda' nyakából még éjjel sem igen szokott lejőni, a' kellelten vendégektől oltalmazza.³¹

A hajápolás e módjára utalnak az egyes vidékeinken még ma is ismert úgynevezett "fejeltakaró" ruhák (és talán a hálófőkötők is, amelyet éjszakára is magukon hagytak), amelyekkel a párnát védték az elpiszkolódástól: *A gazdasszony a szépen megve-tett trónusos ágy búvójában alszik. Éjszaka a feje alá ruhát tesz, hogy gyakorta kenegetett hajától a fejelhaj össze ne kenődjék* – jegyezte meg Herkely Károly 1939-ben a matyókról.³² Gömörben a fejeltakaró szőtttest, amely kender vagy pamutos vászonból készült 90–110 x 126–160 cm nagyságú egyszerű mértani elemekből álló csík volt, a Sajótól délre általánosan használták a 20. században is.³³ A hajzsírozás a századforduló táján ment ki tömegesen a "divatból", de az idősebbek emlékezetében szinte napjainkig megőrződött.³⁴

²⁴ Rideg szavunk 'nőtlen, nem házas' jelentése a 16. század óta adathozható, s minden bizonnyal egy hasonló értelmű német szó átvétele (Paládi 2000: 130).

²⁵ *Túrkevei It. Current.* XI. 311. 1806. idézi Györffy 1928: 23.

²⁶ Bencze 1977: 67.

²⁷ Bánfa, Baranya Berze nagy 1940. I. 534.

²⁸ Gerézdpusztá, Somogy (Rajeczky-Gönyey 1975. 30).

²⁹ Tálasi 1939: 30–32. és Tamás 1982.

³⁰ Bél 1984. 258.

³¹ Hölbling 1845: 69.

³² Herkely 1939: 17.

³³ Vö. Fülemile – Stefány 1989: 51.

³⁴ Szentgál, Derecske saját gyűjtés, Madar 1993. 209., Gergely 1978. 256.

A testi higiénia egyéb részleteiről tudósítanak a kiskunhalasi Gyenizse Lajos kéziratok feljegyzései, melyek a 19. század végének paraszti világát idézik. Leírása szemléletesen világít rá a viselet és a tisztálkodás gyakorlatának összefüggéseire. A korabeli gyakorlat szerint a len- vagy kendervászon öltözetek nemcsak ruházként, hanem törölközőként, zsebkendőként is funkcionáltak:

*A jó nyüstös vászonból készült ing ugyancsak viszketőssé tette a test bőrét, és az izzadság sem bírt rá tapadni a bőrére az Embernek, kivált nyáron, mert ez a nyüstös vászon ing lesúrolta azt. Fürdenie sem kellett az Embernek, mégis tiszta volt a Teste bőre, csak az arca, keze, Feje és a lába megmosása kívántatódott meg. A mosdás nem cserép tálba vagy Lavórbá öntött vízzel történt, mint ma ahogy történik, hanem ki-ki kantárból vagy bögréből öntött vizet a szájába, annyit, amennyi abba bele fért, s innen a tenyerébe apró részletekbe csepegtetve ki a vizet, így mosva meg a kezét... azután meg az arcát meg a nyakát is. Ezen mosdózáshoz rendszeren 3 pofa víz kellett, ezután azt a bő-gatyá szárban megtörölközött az illető. – A nők meg az alsó szoknya alját használták fel e célra.*³⁵

Mindez országshoz hasonlóképpen történt. Horváth Terézia a kapuvári parasztkról írja, hogy a 19. sz. végéig elsősorban vászon alsóneműt viseltek, s ezt azért szerették, mert szellős, nem tapad, és ha piszkos a bőrük, vakarja a testet.³⁶ A durva vászon tehát egyfajta „öntisztító” rendszert képezett a testen, így sem a ruha gyakori mosására, sem az alaposabb testi tisztálkodásra nem volt szükség. Minthogy a vászonruha a fenti módon tisztán tartotta a test nagyobb részét, a kéz- és arcmosásra elegendő volt a minimális vízigényű „szájból mosdás”, az edényből kifelé mosdás technikája vagy a megnedvesített rongy használata. Amint már említettem, a mosdás módja és gyakorisága az évszaktól is függött: télen alig mosakodtak a részben rituális jellegű reggeli, illetve étkezés és lefekvés előtti kéz-, arcmosáson és a vasárnapin kívül; a tavasz beköszöntével az első melegebb napokon mosták le a hónapok alatt testükön összegyűlt koszt (az ágyikuk olyan fekete vót, ráarakódott a téli piszok – mondta egy hőveji származású férfi).

A tisztálkodásnak egyébként ebben az életvilágban nem volt még rögzített helye: történhetett természetes vizekben, a kútnál vagy az udvaron, tornácon, s csak nagyon ritkán a (földes padlójú) házban. A szükséges eszközöket (cigánymelence, teknő, dézsa, vászontörölközők, háziszappan) gyakorlatilag önellátó módon biztosították. A hajmosáshoz hamulúgot, öblítésre ecetet, hajápolóként zsírt, olajat használtak.

Bár a divat változásával az öntisztító jelleget biztosító durva felület, amit korábban a vászonruhák előnyének tartottak, egyre inkább kellemetlen érzést okozó hátránnyá fogalmazódott meg – bő-

kött, meccette a testet –, a finomabb gyolcsruhák terjedése ellenére is a nehezebb, izzadságos, piszokkal járó fizikai munkához még továbbra is a régi vászonviseletet hagyták magukon.³⁷ Ezek sokkal jobban bírták az ilyen igénybevételt, mint a gyolcs. A közvetlenül a testen viselt ruhák alapanyagváltása fokozatosan ment végbe: előbb a hagyományos daraboknak csak az ujját, illetve a felsőruha alól kilátszó részeit cserélték gyolcsra.

Praktikus okokat szolgáltak a védőruhák – kötények, régi, elrongyolódott vászonruhák –, amelyeket a különösen szennyező munkafolyamatok végzésekor viseltek a testi ruhák fölött, azért, hogy ez utóbbiakat minél tovább tudják viselni.³⁸

A külső megjelenésre vonatkozó követelményeket az alkalom, illetve a nem és kor is meghatározta. A legkidolgozottabb követelmények egyértelműen az eladó lányok vasárnapi, ünnepi megjelenésére vonatkoztak. A hétköznapi öltözék esetében az volt a normális, ha az a munka nyomait viselte. A rendezett külsőhöz tartozott még a lányoknál a szépen fésült (nem borzas, kócos) haj, asszonyoknál az asszonyi állapotot is kifejező a táji szokások szerint megkötött kendő. Az állandóan viselt kötény egyben azt is jelezte, hogy viselője a munka közben van (tehát nem lusta). Fehérneműváltásra az év nagy részében hetente, kéthetente, szegényebbeknél csak havonta vagy még ritkábban került sor. Ha valakinek hét elején bepiszkolódott a ruhája, az úgy maradt hétvégéig. Tiszta fehérneműt egyébként a nők sem váltottak sűrűbben, még a havi vérzés időszakában sem. Az egyetlen időszak, amikor gyakrabban váltottak fehérneműt, a nyári a nagy mezei munkák idején volt, amikor egyrészt a melegben megizzadt testükön a porban, piszokban gyorsabban elkoszolódott a ruha, másrészt a nagymosást is könnyebben meg lehetett szervezni.³⁹ Czinger Szilvia megállapítása szerint a ruha nem feltétlenül a fizikai bepiszkolódástól vált szennyessé. Természetesen a használatban elszürkült, a portól, sártól, vagy még inkább a menstruációs vérral beszennyeződött ruha szennynek számított, de mindezt a tisztaruha-váltás beidegződött rendje is befolyásolta – azaz a megszokott napokon akkor is tisztát vettek, ha a fehérnemű teljesen megkímélt állapotban volt.⁴⁰

A hétköznapi megjelenésnek elsősorban a munkával való állandó elfoglaltságot, a dolgosságot illet tükröznie, s a „takarosság” csupán a test munkával közvetlenül nem érintett néhány részletének rendezettségében nyilvánult meg, melynek két legkénye-

³⁷ Horváth 1972: 187–190.

³⁸ Kapuvár példáján ezt nagyszerűen és érzéletesen írja le Horváth 1972: 187–191.

³⁹ A vászonviselet tisztítása többnapos, nehéz munkafolyamat volt, mely speciális előkészületet igényelt, ezért elég ritkán – a helyi adottságoktól, a rendelkezésre álló váltás-ruha mennyiségétől függően – csupán két-három havonta, egyes helyeken csupán évente háromszor-négyszer került sor. (Czinger 1995: 907) A nagymosáskor tisztított vászonneműk mellett természetesen voltak olyan ruhadarabok is, amelyeket alkalmi kismosással mostak ki. Bővebben lásd Czinger 1995. 908–914.

⁴⁰ Czinger 1995: 908.

³⁵ Idézi Tálas 1977: 250–253. Vö. Nagy Czirok 1959. Gyenizse Lajos eredeti írásai: Viselet: 513–564. és 629–650.

³⁶ Horváth 1972: 187.

sebb területe a haj és a kötény állapota volt a nők, de különösen a lányok esetében. Ahogyan Jávor Kata is megjegyzi: „hajukat felkelés után illett azonnal rendbe tenni⁴¹ [...] Nagy szégyennek számított, ha egy lányt fésületlenül talált a mégoly korai látogató is. Fontos követelmény volt az is, hogy öltözkük mindig „teljes” legyen, ennek szimbolikusan legfontosabb tartozéka a kötő volt. Enélkül otthon sem lehettek, az utcára lépve pedig tiszta kötőt tettek maguk elé.”⁴²

A korabeli tisztasági követelményekre indirekt módon a rendetlen, piszkos asszonyt csúfoló, tréfás népdalszövegekből is következtethetünk. Az alábbi tréfás gúnydal (országszerte nagyon sok változatában) a saját maga és háztartása elhanyagoltságával nem törődő asszony karikatúrája. Az asszony testi elhanyagoltságát a mosdás ritkaságával, és egyes testrészek elhanyagoltságával jellemzi: *Megházasodtam, te Miska, / Feleségem van, Anniska./ Tisztaságra elég tiszta, / Kétszer seper egy holnapba./ A fejibe olyan tetű, / Mint egy valóságos keszű (kesztyű), / A szemibe olyan csapa (csipa), / Mint egy hat koronás pipa. / Felkel reggel nyólc órákor, / Feje olyan, mint egy bokor. / Az orrába olyan verő, / Mint egy puliszkakeverő.*⁴³

A tisztaság és fésültség a szépség alapvető kritériumaként jelennek meg a tisztálkodás módjára is utaló következő aratódal-részletben: *Marokverő csongorádi lányok / Villát, bocskor itthon ne hagyjátok! / Fésűt, szappant, olajt is hozzatok, / Mert ha az nincs, jaj, de csúnyák vagytok!*⁴⁴ A női szépségideálhoz tehát a szappannal biztosított tisztaság mellett a simára fésült, fejhez tapadó (olajozott vagy zsírozott) hajviselet is hozzátartozott.

Más a helyzet ünnepnapokon, amikor az ünnepi viselethez méltóan kellett a testet is rendbe tenni. A hétfégi – szombati nagytisztálkodásnak részben rituális jellege is volt, amellyel a vásárnapot közösségi keretek között, szakrális térben tisztelték meg. Az ünnepi alkalomra felöltött ünnepi viseleteket csak tiszta testre, tiszta alsóneműre lehetett felvenni, hiszen a gyakran gyönggyel, zsinórral, hímzéssel díszített, drága gyapjúszövetből, selyemből varrt felsőruházat tisztítása körülményes volt, vagy nem is lehetséges – ezért ezeket egyszerűen óvni kellett a szennyeződéstől. Az ünnep előtt tehát alaposabban tisztálkodtak, ekkor vettek tiszta alsóneműt és általában, igyekeztek mind a testüket, mind a ruházatukat a lehető legtisztábbá, legrendezettebbé tenni. A férfiak is ekkor borotválkoztak, bajuszukat kipödörték. A vászonruhákkal szemben támasztott követelményeket, mint ragyogó fehérség, megfelelő tartás, simaság a hagyományos szapulás-mosás-öblítés, kékítés, keményítés, mángorlás-vasalás hosszadalmas és nagy gyakorlatot igénylő munkafolyamataival volt csak elérhe-

tő. Minthogy a ruhadarabok gondozása és végső formázása is elengedhetetlenül szükséges volt a rendezett külsőhöz, ezek minősége egyúttal sokat elárult a gazdasszony rátermettségéről önmaga és valamennyi családtagjára vonatkozóan. Ezt a sok befektetett munkát azzal becsülték meg, hogy tiszta testre öltötték fel a tiszta fehérneműket is. Ahogyan Czingel Szilvia kéméni adatközlői fogalmaztak: „azért mostuk meg a hajunkat, hogy a kalap ne zsírosodjon”; „azért mostam meg a hónom alját, hogy ne legyen izzadtságsgazú az ingem”.⁴⁵

A nyilvánosság előtt való megjelenést ünnepnapokon (különösen a lányok esetében) aprólékosan kidolgozott előírásrendszer szabályozta. A lány megjelenésének legnagyobb vizsgái az utca és a templom voltak, ahol a közösség minden tagja árgus szemekkel leste, hogy minden rendben van-e.⁴⁶ A nyilvános „szemle” során a lány külsejéből a rendessége mellett az erkölcsre is következtettek, melynek során a normától való minimális eltérés is rossz hírbe keverhette az illetőt. Habár a lányoktól elvárták, hogy a „címernek éljenek”, vagyis olyan szépek legyenek, amennyire csak tudnak: legyen pirospozsgás, fényes az arcuk, gondosan elkészített hajviselettel, tiszta testtel, szép ruhában jelenjenek meg, a túlzott piperét erkölcsileg megbélyegezték. Léteztek társadalmilag elfogadott (vagy inkább eltúrt) szépítő módszerek – például arccsipkedés, szappannal fényesítés, faggyúval, zsírral, vajjal, tejjel való bőrápolás –, de számos példát ismerünk arra, hogy még a polgárosodottabb vidékeken is érvényesült a paraszti mentalitásból eredő elutasítás a szépségápolás (pénzbe kerülő) polgári módszereivel kapcsolatban.

Az átlagnál alaposabb vagy gyakoribb mosakodást, az illatos pipereszappant, kölnivizet, az arckrémekeket vagy dekorkozmetikai termékeket (rúzs, pirosító, púder, szemöldökceruza), a hagyományostól eltérő polgári hajviseleteket (rövid, dauerolt haj) és egyáltalán a polgári szépségápolási praktikákat az erkölcsi romlottsággal hozták kapcsolatba, ezért kerülendőnek ítélték. Abán például ezt mondták: *Az arc akkor szép, ha nem kenik-fenik semmivel se.* Ennek ellenére az 1940-es évek elejétől, de még inkább a háború után a parasztlányok is próbálták ezt utánózni, ám mivel pénzüik nem volt rá, mással pótolták a valódi festékeket. Az arc és száj pirosítására krepp-papírt, a szemöldök kihúzására félig elégett gyufaszál kormát használták, de legtöbbször még ekkor is idegenkedtek az arcfestéstől. A paraszti és polgári értékrend ellentétét érzékletesen illusztrálja a következő népdalszöveg: *Nem kell nekünk maga büszke leánya; / Egész héten a zongoráját nyomdossa! / Mert minékünk dologra kell az asszony, / Ne púderozza magát a kisasszony!*⁴⁷

⁴¹ „Az volt az első” (Morvay 1956: 136).

⁴² Következtetni lehetett egy lány rendességére abból is, hogyan volt megköve kötője: „Ha a kötő lazán van megköve s lóg, az már szégyen volt” (Kovács. 1901: 230).

⁴³ Görbepataka, Csík, Kallós Zoltán gyűjtése 1973.

⁴⁴ Csongrád, Csongrád, Katona–Ortutay 1975. II. 515.

⁴⁵ Czingel 1995: 920.

⁴⁶ Jávor 2000: 613. „Ki nem léphetett a házból az a lány, akinek a ruhája állását nem vizsgálta meg az édesanyja” (Molnárné 1988: 265).

⁴⁷ Tereske, Nógrád, saját gyűjtése 2001.

Paradox módon gyakran erkölcstelennek ítélték például a néhány évi szolgálat után városból hazatért cseléd lányokat is a megváltozott tisztálkodási szokásaik miatt. Miközben „tisztá” polgár mellett élő, a tisztaságot nap, mint nap biztosító alkalmazott szolgálati helyén „koszos cselédként” a megvetés tárgya, otthon épp a fejlettebb higiénés kultúrája, a gyakori mosdás, az illatos szappan használata miatt szenved el a közösség ítéletét. Ettől függetlenül (ahogy arra Czingel Szilvia rámutat), épp e hazatérő városi cselédek lehettek a saját generációjuk és gyermekeik körében a polgári kulturális minták „hiteles forrásból merítő” terjesztői.⁴⁸

Összegzés

A tisztaságkutatások alapján egyértelműen megállapítható, hogy a tisztaság fogalma nem abszolút kategória, hanem nagyon is viszonylagos, a térben és időben, társadalmi rétegenként, sőt egyénekenként is változó, mégis – talán e viszonylagosság okán is – alkalmas arra, hogy kritériumai révén egyének erkölcsi-morális alapú megkülönböztetésének eszköze, vagy társadalmi rétegek, osztályok közötti határvonalak kijelölője legyen.

A külső megjelenést (dress) egyaránt meghatározza mind a test, mind a ruházat tisztasága és a normák szerinti rendezettsége, más szóval mindkettő követelmény és „együtt járnak” – egyik nem valósulhat meg a másik nélkül. Ugyanakkor ez a kapcsolat nem mellérendelő, hanem hierarchikus: a testi tisztálkodás a ruházat tisztaságával szemben alárendelt szerepet tölt be. A ruházat az, ami „látszik”, ami elsődlegesen „jeleket sugároz”, információkat közöl a viselőjéről, annak társadalmi hierarchiában elfoglalt helyéről, értékrendjéről, jelleméről. A test tisztasága ebben a kontextusban ugyanolyan fontos, de csak a (sok munkával elkészített, díszes, drága és nehezen tisztítható) alkalmi felsőruházat, illetve az ugyancsak sok törődéssel alkalmivá tett testi vászonruházat megóvása céljából.⁴⁹

Az elvárásoknak megfelelő dress-kód előállítása mind a testi tisztálkodás, mind pedig a ruházat tisztítása és rendezettsége szempontjából, valamennyi családtag tekintetében egyértelműen a családanya, illetve feleség felelőssége volt, a tökéletes megvalósítás őt dicsérte és bármilyen esetleges rendellenességet az ő hibájaként rótt fel az adott közösség minden tagja.

A tanulmányban érintett archaikus paraszti tisztálkodási szokásrendszer és az ehhez kapcsolódó tisztaságfogalom nem egységes, még e modellen belül is legalább kétféle tisztaságfogalom – a külterületi pásztoroké és a falusiaké – fedezhető fel, melyek egyben a társadalmi rétegek közötti határok érzékeny indikátoraiként is szolgálnak. De ha még közelebbről szemléljük, még e társadalmi rétege-

ken belül is elkülöníthetünk további csoportokat a vagyoni helyzet, illetve a polgárosodottság foka szerint, s ennek mentén a tisztaságkritériumok úgyszintén plasztikusan rajzolják ki a lokális társadalmak, közösségek belső hierarchiáját.

Az egyén megjelenésének jelrendszerében, esztétikájában a tisztaság és rendezettség tehát kiemelt szerepet játszott: a tiszta ruha és tiszta test egyúttal az erkölcsi, morális tisztaság jele is volt. A polgárosodás folyamatában a testi tisztaság egyre inkább előtérbe került, mint az egészség megőrzésének egyik eszköze, s ezzel ugyanolyan fontos követelménnyé vált, mint a ruházat tisztasága.

Irodalom

- BARTHES, Roland
1982 Az öltözködés története és szociológiája. In Klaniczay Gábor – S Nagy Katalin (szerk.): *Divatszociológia*. 106–112. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- BÉL Mátyás
1984 *Magyarország népének élete 1730 táján*. vál., sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta Wellmann Imre Budapest: Gondolat.
- BENCZE Lászlóné
1982 *Szivárványos az ég alja: Bihari népdalok*. Bihari Múzeum, Berettyóújfalu.
- BERZE NAGY János
1940 *Baranyai magyar néphagyományok*. Pécs: Baranya Vármegye Közönsége.
- BOURDIEU, Pierre
1978 *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Tanulmányok. Budapest: Gondolat.
- BUDA Béla
1986 *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Budapest: Animula Kiadó.
- CZINGEL Szilvia
1995 Mosástól a vasalásig. Higiéniai szokások változása Kéménden. *Ethnographia*, CVI. 903–926.
2009 Higiénia és tisztálkodás a századelőn Budapesten. In Juhász Katalin (szerk.): *Tiszta sorok: Tanulmányok a tisztaságról és a tisztálkodásról*. Budapest: L'Harmattan, 95–108.
- DÖMÖTÖR Sándor
1942 A mezőföldi pásztoremberek viseletéről. *Ethnographia*, LIII. 231.
- DOUGLAS, Mary
1996 *„The two bodies”, in Natural Symbols: Explorations in Cosmology*. London – New York: Routledge.
- ECSEDI István
1914 *A Hortobágy pusztája és élete*. Debreczen: Városi Ny.
- EICHER, Joanne Bubolz
2000 *The Anthropology of Dress*. *Dress* (2000) 27. 59–70.
- FARAGÓ Tamás
2000 Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom*

⁴⁸ Czingel 2009.

⁴⁹ Ugyanerre a következtetésre jutott Czingel 1995: 919–920.

- (Magyar Néprajz VIII.). Budapest: Akadémiai Kiadó, 393–483.
- FLÓRIÁN Mária
1997 Öltözködés. In Balassa Iván (főszerk.): *Életmód* (Magyar néprajz IV.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 585–767.
- FRASER, Miriam – GRECO, Monica eds
2005 *The Body*. London – New York: Routledge.
- FÜLEMILE Ágnes – STEFANY Judit
1989 *A kazári női viselet változása a 19-20. században*. Budapest: ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszéke. /Dissertationes Ethnographicae 7./
- GERGELY Katalin
1978 Változások Varsány népviseletében. In Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalom-néprajzához*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 201–277.
- GYÖRFFY István
1928 *Szilaj pásztorok*. Karcag: Debreceni Egyetem Földrajzi Int.
- HERKELY Károly
1939 *A mezőkövesdi matyó nép élete*. Budapest: M. Kir. Pázmány Tudományegye. Néprajzi Int.
- HORVÁTH Terézia
1972 *Kapuvár népviselete*. (Néprajzi Közlemények 16-17.) Budapest: Néprajzi Múzeum.
- HÖBLING Miksa
1845 *Baranya vármegyének orvosi helyirata*. Pécs: Lyc. Ny.
- JÁVOR Kata
2000 A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom* (Magyar Néprajz VIII.). Budapest: Akadémiai Kiadó, 601–692.
- JUHÁSZ Katalin
1998 A víz szerepének változása Abán a század elejétől napjainkig. In Szűcs Alexandra (szerk.): *Hagyomány és modernizáció a kultúrában és a néprajzban. A Budapesten 1994. augusztus 31. és szeptember 2. között megrendezett Fiatal Néprajzkutatók IV. konferenciájának előadásai*. Budapest: Néprajzi Múzeum, 131–149.
2006 *Meg is mosakodjál. Magyar népi tisztálkodás a 20. században*. Budapest: Timp.
- KALLÓS Zoltán
1977 *Balladák könyve*. Budapest: Magyar Helikon.
- KATONA Edit
2002 *„Félre gatyá, pendely”*: Látható és láthatatlan a magyar népviseletben. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- KOVÁCS János
1901 *Szeged és népe. Szeged ethnographiája*. Szeged
- KRAPPMANN, L.
1971 *Soziologische Dimensionen der Identität. Strukturelle Bedingungen für die Teilnahme an Interaktionsprozessen*. Stuttgart: E. Klett Verlag.
- KUPER, Hilda
1973 *Costume and Identity. Comparative studies in Society and History*, 15. 3. 348–367.
- LAJOS Veronika
2009 Testek - tisztaság - modernitás - kulturális és társadalmi összefüggések Moldvában a báje kapcsán. In Juhász Katalin (szerk.): *Tiszta sorok: Tanulmányok a tisztaságról és a tisztálkodásról*. Budapest: L'Harmattan, 159–171.
- LASLETT, Peter
1983 A nő szerepe a nyugati család történetében. In Sullerot, Evelyne (szerk.): *A nő nem – tények és kérdőjelek*. Budapest: Gondolat, 494–503
- MADAR Ilona
1993 *Sárrétudvari néprajza*. Debrecen: Ethnica.
- MAUSS, Marcel
1966 *Sociologie et anthropologie*. Paris: Presses Universitaires de France.
2000 *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris.
- MOLNÁRNÉ HAJDÚ Margit
1988 Nagytarcsai parasztélet. A bölcsőtől a korporsóig. In: Molnár Lajos – Molnárné Hajdú Margit (szerk.): *Tanulmányok Nagytarcsa múltjából*. Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 229–461.
- MORVAY Judit
1981 *Asszonyok a nagycsaládban: A mátraalji palóc asszonyok élete a múlt század második felében*. [2. bőv. kiad.] Budapest: Akadémiai Kiadó.
- NAGY CZIROK László
1959 *Pásztorélet a Kiskunságon*. Budapest: Franklin Ny.
- ORTUTAY Gyula (szerk., bev.) – KATONA Imre (vál., jegyz.)
1975 *Magyar népdalok*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- ÖRSI Julianna
1990 *Karcag társadalomszerkezete a 18-20. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
2000 A „pásztorrend”. In *Társadalom* (Magyar Néprajz VIII.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 117–137.
- RAJECZKY Benjamin – GÖNYEY Sándor (vál.)
1975 *111 népi táncdal*. Budapest: Zeneműkiadó.
- ROACH-HIGGINS, Mary Ellen – EICHER, Joanne Bubolz
1992 *Dress and Identity. Clothing and Textiles Research Journal*, 10. 4. 1–8.
1995 *Dress and Identity*. In Roach-Higgins, Mary Ellen – Eicher, Joanne Bubolz – Johnson, Kim K. P. (eds): *Dress and Identity*. New York: Fairchild Publications. pp. 7–18.
- STRAUSS, A. L.
1959 *Mirrors and Masks: The Search for Identity*. New York: The Free Press.

TÁLASI István

1939 A bakonyi pásztorkodás. *Ethnographia*, L. 9–37.

1977 *Kiskunság*. Budapest: Gondolat.

TAMÁS Károlyné

1982 *Juhászok a Bakonyban*. Szentgál, Veszprém megye. Pályamunka. Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Adattára 11858-82.